FARABİ VE AHMET BAYTURSINULI'NIN ESERLERİNDE EDEBİYAT TEORİSİ PROBLEMLERİ

Prof. Dr. Nurshat ZHUMADILOVA
Qarağandı Bolaşaq Üniversitesi, Kazakistan

Fârâbî'yi herkes tanıyor. Ben konuşmama başlamadan önce, Ahmet Bayturşınulı hakkında kısaca bilgi vermek istiyorum: A. Bayturşınulı, Kazak dil bilimi ve edebiyat biliminin temellerini atan Kazak aydınıdır. Birçok Kazak ilim adamı ve aydını gibi Bayturşınulı da Stalin'in "etnik temizlik" siyasetinin kurbanı olmuştur, 1938 yılında kurşuna dizilmiştir. Onun en önemli eseri Kazakça ilk edebiyat kuramı sayılan *Ädebiyet Tanıtqış* adlı kitaptır. Bu eser, edebiyat bilimi terimlerini Kazakçalaştıran ilk çalışmadır. Avrupa merkezciliğe karşı bir tavır olması açısından da *Ädebiyet Tanıtqış* ayrı bir değere sahiptir. Ebu Nasır El-Fârâbî de kendi devrinde aynı tavrı ortaya koymuştur.

Dünya yüzündeki ilim, medeniyet ve kültür tarihinde önemli bir yere sahip olan filozof, ansiklopedist, matematikçi, mantıkçı, müzisyen Ebu Nasır Muhammed İbn el-Farah el-Fârâbî'nin yaşadığı devir kendine has tarihi, medeniyeti, gelenek ve görenekleri olan Türk bozkırlarına İslâm dininin gelip Türk, Arap ve Fars medeniyetlerinin kaynaşmaya başladığı devirdir.

O devirde İslâm âleminin en önemli ilim ve medeniyet merkezleri sayılan Bağdat, Şam, Kahire şehirlerinde tahsil alan El-Fârâbî, Arapça, Farsça, Yunanca, Latince, Sanskritçe öğrenmiştir. El-Fârâbî o bölgelerdeki bilim ve sanat adamlarıyla tanışıp, onlardan faydalanarak ilim ve kültürün güncel problemleri üzerinde düşünmeye başladı.

Felsefe, mantık, psikoloji, etik (ahlak felsefesi), matematik, astronomi, dil bilimi, estetik, sosyoloji, poetika alanlarında 150'ye yakın risale yazan El-Fârâbî incelemelerinin bir bölümünde Aristo'nun eserlerinin şerhini yapmıştır.

Fârâbî'nin mantığa dayanan poetika, edebiyat teorisi ve dil bilimine dair eserleri şunlardır: *Şiir Sanatı Hakkında Risale, Şiir Sanatının Kaideleri Hakkında Risale, Edebî Polemik Hakkında Risale, Retorik (Belagat) Hakkında Risale, Aristo Retoriğinin Şerhi*. Ayrıca *Mantık Hakkında Risale, Devlet İdarecisinin Vecizeleri,*

İlimlerin Tasnifi Hakkında Risale adlı eserlerinde edebiyat ve şiire dair fikirlerini de ortaya koymuştur.

Özellikle edebiyat teorisi ile ilgili fikir ve düşünceleri bugün de önemini kaybetmemiştir.

Sovyetler Birliği döneminde kazak bilim adamları Kazak edebiyat bilimi kuram problemlerini Rus bilim adamlarının kuramsal prensipleri ve düşünceleri açısından incelemişler ve onların pozisyonlarını temel olarak kabul etmişlerdir. Hâlbuki edebiyat teorisinin temellerini Aristo ve El-Fârâbî'nin eserlerinde aramak lazımdır. Sovyet edebiyat biliminin metodolojik prensipleri Rus bilim adamlarının görüşlerine göre kuruldu. Bu yüzden Kazak edebiyat bilimi metodolojisi prensiplerinin yeniden ele alınması ve Doğu filozoflarının, bilhassa El-Fârâbî'nin fikirlerine göre inşa edilmesi gerekmektedir. Bu meselenin bir an önce ele alınması gerekmektedir.

Örneğin Ahmet Baytursınulı'nın 20. asrın başında yayımlanan *Ädebiyet Tanıtqış* adlı eseri, estetik, felsefi bilgi ve edebî kuramsal düşünceyi anlatan sistemli bir incelemedir. Günümüzde edebiyat biliminde kullanılan ana terimlerin çoğunu Ahmet Baytursınulı Kazakçalaştırmış ve ilk kez bu eserinde kullanmıştır.

Önemli edebiyat bilimcilerden Zeynolla Qabdolov şöyle diyor: "*Ädebiyet Tanıtqış*, ilk Kazakça risaledir ve bizdeki edebiyat kuramının başıdır." Gerçekten de *Ädebiyet Tanıtqış* edebiyat ve dil bilimi kavramlarını, terimlerini belli bir sistem dâhilinde Kazakçalaştırmıştır. Yapılan zulüm ve işkencelere, kitaplarına getirilen yasaklara rağmen Ahmet Baytursınulı'nın geliştirdiği kavram ve terimler Sovyet edebiyat biliminde kullanılmaya devam etti. Ancak bunları A. Baytursınulı'nın bulduğuna dair hiçbir şey söylenmedi. El-Fârâbî ve Ahmet Baytursınulı şiir sanatı hakkında ortak düşünceye sahiptir. El Fârâbî'nin *İlimlerin Tasnifi Hakkında Risale* adlı eserinde mantık ilminin sekizinci bölümü olarak "poetika" yer almaktadır. Bu eserinde El-Fârâbî şiirleri tahlil ederek poetika kurallarından bahseder. El-Fârâbî'nin poetikası edebiyat kuramına bağlı bilim dalıdır. Eğer ayrı ayrı ele alırsak Kazak edebiyat bilimi dallarından birisi sayılan "poetika" kavramı ile uyuşuyor. El-Fârâbî edebiyatın özelliklerini Eski Yunan şairlerinin şiirlerine dayanarak ortaya koymuştur.

Ahmet Baytursınulı'nın *Ädebiyet Tanıtqış'*ın "Söz Öneriniñ Ğılımı" (Söz Sanatını) adlı birinci bölümünde ilmî tahlillerini Kazak halk edebiyatı ve yazılı edebiyatı eserlerine dayanarak yapar.

Ahmet Baytursınulı edebî türleri, halk edebiyatı verilerine göre adlandırır. Böylece Kazak edebiyatındaki türleri tasnif eder. Mesela, epos'u äweze (destan), lirika'yı tolğaw (lirik şiir), drama'yı aytıs (atışma), publitsistika'yı kösemsöz (fıkra) şeklinde adlandırmıştır. Ayrıca şejire (şecere), ömirbayan (özgeçmiş), minezdeme (tasvir), tarihî hikâye, siyasi hitabet gibi terimler kullanmıştır.

A. Baytursınulı, Kazak halk edebî türlerini üç gruba ayırmıştır. Birinci gruba masal, efsane, ötirik öleñ (yalan şiir), bilmece, yanıltmaç girer.

İkinci gruba kahramanlık destanı, tarihî destan, aytıs (atışma), nasihat şiiri, tolğaw, terme girer.

Üçüncü gruba fabl (öykünce), vecize, tekerleme, atasözü girer.

Dördüncü gruba toybastar, jar-jar, nekeqıyar, betaşar, joqtaw (ağıt), jarapazan (Ramazan manisi), bata (dua) girer.

Beşinci gruba jın şaqıruw (cin çağırma), besik jırı (ninni) girer. Bunlar kazak edebiyat biliminde daha önce hiç kullanılmamış terimlerdir. Edebî tipler hakkındaki fikirlerini de Kazakça eserlere dayanarak ortaya koymuştur.

Aristo taklit kavramını şiir, heykel, müzik, dans gibi sanat türlerinin önemli bir araç olarak kullanmıştır. El-Fârâbî ise Aristo'nun sanat hakkındaki düşüncelerini geliştirerek taklit yerine tipi getirmiştir. El-Fârâbî tipi iki manada kullanıyor: Birincisi sanat, ikincisi ise insan yani eser kahramanı anlamında. Bazen tipi şiirsel söylem diye adlandırıyor.

El-Fârâbî, Eski Yunan şiirini şu şekilde sınıflandırıyor: trajedi, ditiramp, komedi, beş heceli mısra, drama, grafik, hiciv, şiir, destan, retorik. Bu sınıflandırmaya bakarak şiir türlerinin, vezinlerin, kavramların tarihî süreçte nasıl bir değişime uğradığını, nasıl sınıflandırıldığını görüyoruz. El-Fârâbî, Eski Yunan şiirlerini tahlil ederek şiir hakkında kendi fikirlerini de ortaya koymuştur. El-Fârâbî'nin düşüncesine göre şiir demek imge demektir. İmge kavramı sadece kahraman demek değildir, şiir sanatının tüm özelliklerini kapsar. Çağdaş edebiyat kuramında da imge kavramı aynı şekilde anlatılmaktadır.

Ahmet Baytursınulı, edebî türleri kendine göre adlandırmıştır. Örneğin dramayı Kazakçaya "aytıs-tartıs" diye çevirerek şu şekilde açıklıyor: "Aytıs-tartıs'ta şairin anlattığı hikâyeyi dinleriz; olayları ve olaylara katılan kahramanları görürüz. Olaylara şahit olurken insanların hayatta tartışarak yaşadığını anlarız. Hayat mücadelesinde insanların hile ve gayret ile yaptığı kavgaları; yaşadığı sevinçleri, üzüntüleri; ağlamaları, gülmeleri, oyunları, düşmanlıkları, dostlukları kendimiz yaşamış gibi gözümüzün önünden geçiririz."

Ahmet Baytursunulı "Darındı Söz" bölümünde epos'a äweze, lirika'ya tolğaw, drama'ya aytıs demiştir.

Yine lirik şiirlerin ilk örneklerini Kazak örf âdet şiirlerinde bulur. Epitafiya yerine joqtaw (ağıt), oda yerine maqtaw (övgü), satira yerine dattaw (hiciv) terimlerini kullanmıştır.

Aristo'nun drama terimini Ahmet Baytursınulı "aytıs-tartıs" diye isimlendirmiş ve bu sanata dair terimleri şu şekilde Kazakçaya çevirmiştir: drama, aytıs-tartıs;

tragediya, mert veya älekti tartış; drama, sergelden veya azaptı tartış; komediya, aramter veya äwreşilik; lirika, tolğaw. "Tolğaw"ın özelliklerini inceleyerek ondaki güzellik, sanat, beceri ve ustalık hakkındaki düşüncelerini anlatmaktadır.

Ädebiyet Tanıtqış eserinde söz sanatı ve edebiyat kuramı ile ilgili sonuçlar ortaya konmuştur.

Baytursınulı millî edebiyat bilimini kurmanın önemi hakkında şöyle diyor: "... Milletimizi korumak için kültür ve bilime önem vermemiz lazımdır. Onun için önce edebî dilimizi geliştirmemiz gerekmektedir. Ancak öz dili ve edebiyatı olan halk, bağımsız memlekete sahip olabilir. Bu konuda bizim halkımızın durumu iyi değildir. Bugün Rus ve Tatar okullarından mezun olan öğrenciler, Kazak dilinden uzaklaşmaya başladı. Bu gidişat elbette iyi değildir. Eğer dile önem vermeseydik, dedelerimiz ana dilimizi bu zamana kadar ulaştırmasaydı, bu dile sahip çıkan Kazak milletini de kaybederdik. Eğer dilimize sahip çıkmak istiyorsak, şimdiden dil ve edebiyatımızı geliştirme yollarını araştırmalıyız." Onun bu sözleri bugün de önemini kaybetmemiştir, tazeliğini korumaktadır. Dilimizi yabancı kelimelerle bozmadan kendi halkımızın millî zihniyetine göre öz sözlerimizi kullanmamız gerekmektedir.

A. Baytursınulı *Kazak edebiyatını* devirlere bölerek de edebiyat bilimine yenilik getirdi. Kıssa, hikâye, nasihat, münacat, övgü, yergi türündeki eserlerin "*Dindar Devir Edebiyatı*"na ait olduğunu; ulu hikâye (roman), uzun hikâye (povest) ve hikâyenin "*Tenkitçi Devir Edebiyat*"na ait olduğunu belirtmektedir. Lirik şiiri saf tolğaw, övgü tolğawı, keder tolğawı, namıs tolğawı olarak adlandırmıştır.

Ahmet Baytursınulı, *Ädebiyet Tanıtqış* kitabında hiçbir kaynağa atıfta bulunmamıştır. Ancak onun eserinde Aristo ve Fârâbî'den oldukça faydalandığı açıktır. Bu da A. Baytursınulı'nın Aristo ve Fârâbî'nin eserlerini iyi bildiğini göstermektedir. Bilim adamı olarak A. Baytursınulı'nın Rus kaynaklarına değil Doğu filozoflarının kaynaklarına başvurması bize de örnek olmalıdır. Avrupa merkezciliğin önüne ancak bu şekilde geçilebilir. Bugün Türk dünyası için önemli mesele karşılaştırmalı edebiyat bilimi ile karşılaştırmalı dil bilimini geliştirip bu alanlardaki metodolojik ilkeleri tespit etmektir.

Türk dünyasını bütünleştirmeye ve yakınlaştırmaya çalışmamız lazım.

Sosyal bilimler alanlarında Türkolojik araştırmalar yapmamız gerekir. Maksadımızın Türk Dünyası'nın geçmişten günümüze kadarki tarihini, dil ve edebiyatını, manevi değerlerini geniş alanda araştırmak olması gerekir. Mesela, Türk halkları kültürü ve edebiyatı, tarihinin dünya uygarlığında aldığı yerini tanımlamak; Türk dillerinde ortak sözcük, ortak ilmi terminoloji ve alfabesini oluşturmak; ortak manevi değerlerimizi ortaya çıkarmak, dünyaya tanıtmak; Türk dünyasının gelenek ve görenekleri ile milli terbiye özelliklerini ilmi açıdan değerlendirmek…

Kazakistan, Türkiye, Kırgızistan, Azerbaycan, Türkmenistan üniversitelerindeki bilim adamlarının ortak proje çalışmaları başladı. Ortak ilmi araştırmaları dünyaya tanıtmak maksadıyla dört dilde (Kazakça, Türkçe, İngilizce, Rusça) yayınlanacaklar.

Türklüğün ortak meselelerinden biri, "*Ortak Latin Alfabesi*" ve "*Türk Dünyası Ortak Tarih Kitabı*"dır. Türk Dünyasının bir kültür birliği olduğu ise, "*Ortak Alfabe*" ve "*Ortak Tarih*" olduğu düşüncesi ile mutlaka değerlendirilmelidir. Türk dünyasının birçok meseleleri hâlâ aşılamamıştır.

Öncelikle yapılması gereken ilk iş, Türk soylu halkların ortak bir alfabeye geçmesidir. Bütün Türk halklarının en kısa zamanda ortak bir Latin alfabesine geçişi sağlanmalıdır. Bu alfabede Türk lehçelerindeki ortak sesler için ortak harfler kullanılmalıdır.

Rusların hâkimiyeti, Türklerin dil birliğini bozup, ileride olabilecek muhtemel bir Türk Birliği'nin kurulmasını engelledi. Aynı coğrafi bölgelerde yaşayan her Türk topluluğunu ayrı ayrı alfabeler ile zorunlu eğitime tabi tutmuşlardır. Kiril alfabesinin okutulması zorunlu tutuldu. Amaçları, ayrı ayrı bölgelerde yaşayan Türkleri kendi aralarında anlaşamayacak duruma düşürmek. Bütün emperyalist devletlerin yaptığı gibi Rus emperyalizminin de temel siyaseti; Böl-Parçala-Yönet olmuştur.

Rusya'daki komünist diktatörler, Türklere karşı en acımasız işkence ve eritme programlarını uygularken, ilk önce dil birliğini yok etmekten başladılar. Yani dil birliğini bozmak amaçlanmıştır. Gerçekten de planlanandan daha kısa zamanda babanın oğlunu anlayamayacağı bir hale gelinmiştir. Artık Türk Dili'nin yerini Azeri, Özbek, Kazak, Kırgız, Tatar, Türkmen dili gibi diller aldı. Bir milletin kaç dili olur? Türk dünyası üzerinde oynanan bütün oyunlar, Türklük güneşini her geçen gün soldurdu. Dünyada yaşayan 300 milyona yakın Türk soydaşlar birbrinden habersiz yaşadılar. O gün Türk dilinde açılan derin yaraların izleri bugün hâlâ devam etmektedir. Onlara göre, hiçbir Türk diğer Türk'ün ne yazdığını, ne konuştuğunu anlamamalıydı, yoksa bölüp, parçalayıp, yönetmek kolay olmazdı.

Bilim ve öğretim dili olarak Rusçanın yaygınlaştırılması da Sovyetlerdeki Türk halklarının birbirlerinin dillerinde anlaşma sağlamalarını engellemiştir. Rusça, Türk halklarının arasında iletişim dili hâline gelmiştir. Artık bugün bir Özbek ile bir Kazak yan yana geldiğinde çoğunlukla Rusça konuşarak anlaşıyor. Bu durum yeni kuşakların ana dilinden uzaklaşmasına yol açtığı gibi Türk halklarının birbirlerinin dillerini tanımalarını da engellemektedir.

XXI. asırda küreselleşme süreci dünya toplumunda yeni problemler çıkarmaktadır. Batıda başlayan küreselleşme süreci milletlerin medeniyetini, edebiyatını, tarihini yutup, gençleri maneviyatsızlığa yöneltip, dünyayı fethetmeye başladı.

"Kültürlerin mücadelesinde" yok olmamak için milletlerin manevi değerlerini koruması gerekmektedir. Yeniden Türk halkları ortak manevi değerlerimizi yüceltmek için bir araya gelmek zorundadır. Biz Avrupa merkezciliğinden vazgeçerek Türk dünyasının ortak tarihini, edebiyat tarihini yeniden istişare ederek yazmalıyız.

Türk dünyasında ortak eski edebi eserleri incelemek için bilimsel metodoloji prensiplerini güncelleyerek yeni terim ve kavramları kendi dillerimizde araştırmamız gerekmektedir.

Tarihimizde Türk halkları uygar medeniyetler seviyesi gelişmesinde çok başarılar kaydetti, ama Türk halklarının bu başarıları dünya medeniyetleri bağlamında araştırılarak layık olduğu konuma oturtmalıyız.

Türk halklarının ortak edebiyat tarihini yazmak hakkındaki düşünce ve görüşlerimi şu şekilde sizlere belirtmek istiyorum:

1) Türk kökenli milletlerdeki ortak büyük edebi kahramanları her millet kişisel mülkiyetlere dönüştürmemelidir. Yani Türk kökenli milletlerin ortak edebiyatlarını dönemselleştirerek, Türkolojik bilim adamları toplanarak ortak bir fikre varmalıdırlar.

2) Türk halklarının ortak edebiyat tarihini yazmaya vakit kaybetmeden başlanmalıdır.

3) Ortak edebiyat tarihini araştırmada Çin ve diğer ülkelerdeki arşivlerde Türkler ile ilgili eski kaynakları da toplayarak faydalanmalıyız.

4) Türklerin ortak edebiyat tarihini dönemselleştirmede tarihi-kronoloji ve sanatsal özellikleri perspektifinden edebiyatın gelişimi bağlamında araştırmalıyız.

5) Türklerin ortak edebiyat tarihi sadece edebi gerçeklerinin tarihsel bir listesi değil, sosyal bilimlerin son başarılarına dayanarak tarihsel ve kuramsal bir bakış açısı ile yazılacak eser olmalıdır.

6) Türk kimliğinin izleri, folklorundan mimarisine; antropolojik yapısından dillerin köken ve farklılıklarına ve tüm sosyal özelliklerine değin Türk toplumunun araştırılıp tanıtılması bilimin konusu olabilmelidir.

KAYNAKÇA

Al'-Fârâbî. (1993). *Traktatı o muzıke i poezii*. Almatı. s. 368.

Al'-Fârâbî. (1993). *"Traktatı o kanonax iskusstva poezii"*, Traktatı o muzıke i poezii. Almatı. s. 344.

Baytursınov, A. (2003) *Ädebiyet Tanıtqış*. Almatı: Atamura Baspası. s. 208.